

İNGİLİZ VE HARİCİ KUTSAL KİTAP CEMİYETİ'NİN ÇARLIK RUSYASI VE TÜRKİSTAN'DAKİ MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI

THE BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY'S MISSIONARY WORK IN TSARIST RUSSIA AND TURKESTAN

Furkan KÜLÜNK^{ID}

Öz

İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti (İHKC), 1804 yılında Londra'da Hristiyanlığın yayılmasını ve *Kutsal Kitap* (*Kitab-ı Mukaddes*) çevirisi ile dağıtımını amaçlayan bir organizasyon olarak kuruldu. Cemiyet dünya genelindeki misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmak için tercümanlar ve kolportörler (gezici kitapçılar) aracılığıyla Kutsal Kitap'ın farklı dillere çevrilmesini ve yayılmasını sağladı. Türkistan 19. yüzyılın sonlarına doğru cemiyetin faaliyet gösterdiği bölgelerden oldu. Çarlık Rusya'nın bu bölgedeki siyasi hâkimiyeti ve İHKC'nin Rus hükûmeti ile kurduğu yakın ilişkiler cemiyetin Türkistan'da geniş çaplı kolportörlük ağları kurmasını kolaylaştırdı. Bölgeye gelen misyonerler, yerel dillere çevrilmiş Kutsal Kitap'ları dağıtarak Hristiyanlık öğretisinin yayılmasına katkı sağladı. İHKC, Çarlık Rusya'nın politik çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerini genişletti. Cemiyetin bölgedeki faaliyetleri Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki sosyal politikalarından bir tanesi olan dinî propaganda ve misyonerlik çalışmalarına katkı sağladı. Bu çalışmada, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, Çarlık Rusya'nın bölgedeki siyasi gücü ve İHKC'nin kuruluş amacı bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca kolportörlük yapan misyonerlerle din tebliği yapan misyonerler arasındaki eylem farklılıkları üzerinden İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'daki vaziyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada İHKC'nin yıllık raporları, kolportörlere ait kişisel notlar ve konu ile ilgili yabancı arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti, misyonerlik, Türkistan, Çarlık Rusya, kolportörlük

Abstract

The British and Foreign Bible Society (BFBS) was founded in London in 1804 as an organization dedicated to the spread of Christianity and the translation and distribution of the Bible. The Society employed translators and colporteurs (traveling booksellers) to disseminate the Bible in various languages, thereby accelerating missionary activities worldwide. By the late nineteenth century, Turkestan had become one of the regions in which the Society was actively engaged. Tsarist Russia's political dominance in the region and the BFBS's close relations with the Russian government facilitated the society's establishment of extensive networks of colporteurs in Turkestan. The missionaries who came to the region contributed to the spread of Christianity by distributing Bibles translated into local languages. Concurrently, the BFBS

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Düzce / Türkiye, furkankulunk@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9844-283X

expanded its missionary operations in alignment with the political objectives of Tsarist Russia. In this study, the activities of the BFBS in Turkestan are evaluated in the context of the political power of Tsarist Russia in the region and the purpose of the establishment of the BFBS. It also explores the role of BFBS colporteurs in Turkestan by analyzing distinctions between those engaged in Bible distribution and those involved in active proselytization. The study draws upon BFBS annual reports, personal notes written by colporteurs, and relevant foreign archival materials.

Keywords: British and Foreign Bible Society, missionary, Turkestan, Tsarist Russia, colportage

Giriş

Tarih boyunca misyonerlik faaliyetleri Hristiyanlığın yayılması üzerinde kritik bir rol oynadı. Bu faaliyetler sadece dinî öğretilerin taşınmasıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda sosyal ve siyasal açıdan önemli etkiler meydana getirdi. Hristiyan din adamlarının kendi çabalarıyla çıktıkları yolculukların yanı sıra misyonerlik amacıyla kurulan cemiyetler bu faaliyetlerin organize bir şekilde yapılmasını sağladı. Birçok misyonerin bu cemiyetlerin çatısı altında toplanmaları, yolculuklar için fon sağlanması ve güvenli koşullarda seyahat etmek gibi konularda daha uygun zemin oluşturuyordu. 18. yüzyılın sonlarında İngiltere’de misyonerlik faaliyetleri yürütmek üzere çok sayıda cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerin temel amacı Hristiyanlığı tebliğ etmek ve misyonerlik faaliyetlerinin sayısını artırmaktı. Bunlar arasında Londra Misyonerlik Cemiyeti (London Missionary Society, 1795), Dinî Yayın ve Kilise Misyonerlik Cemiyetleri (Religious Tract and Church Missionary Societies, 1799), Pazar Okulu Birliği (Sunday School Union, 1803) gibi cemiyetler bulunuyordu.¹ Kuruluş amaçları itibarıyla misyonerlik faaliyetleriyle ön plana çıkan bu cemiyetlerde *Kutsal Kitap*’ın daha çok okuyucuya ulaşmasına yönelik bir takım baskı çalışmaları yapıyordu. Ancak bu cemiyetlerin kuruluş amacı *Kutsal Kitap* çevirisi ve dağıtımını değildi. Nitekim kitap çevirisi yaptırmak ve çevirilerin basılarak dağıtılması büyük miktarda finans kaynağı gerektiriyordu. 7 Mart 1804’te Londra’da kurulan İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti (İHKC) (British and Foreign Bible Society)² bu noktada İngiltere’deki diğer cemiyetlerden ayrılıyordu. Cemiyetin amacı, tercümanlar ve kolportörler (gezici kitapçı) vasıtasıyla *Kutsal Kitap*’ın çevirisi ve dağıtımını yaparak dünya genelinde farklı coğrafyalarda misyonerlik faaliyetlerine hız kazandırmaktı.³

19. yüzyıldan itibaren uluslararası sahada geniş bir etki alanı oluşturan İHKC Birleşik Krallık, Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Hindistan, Çin, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Afrika’nın çeşitli bölgeleri ve Kuzey-Orta-Güney Asya gibi dünyanın birçok noktasında aktif bir şekilde *Kutsal Kitap*’ın yayılmasını sağladı ve misyonerlik faaliyetleri yürüttü. Nitekim bu bölgelerde cemiyete bağlı çok sayıda şube kuruldu.⁴ İHKC ile organik bağı bulunmayan;

1 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, p. 1-3.

2 İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti’nin literatürde kullanılan kısaltması (BFBS) olup bu makalede cemiyetin Türkçe’ye çevrilmiş adı üzerinden (İHKC) şeklinde bir kısaltma yapılmıştır.

3 John Owen, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*. Vol. I, Tilling and Hughes, London 1816, p. 86.

4 Bk. William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. II, John Murray, London 1904.

ancak cemiyetin doğrudan etkisiyle kurulan *Kutsal Kitap* cemiyetleri de vardı. Bu cemiyetlerden bir tanesi 1813 yılında Rusya'da kurulan ve İHKC'nin Rusya geneline yönelik politikalarının ön hazırlığı niteliğinde olan Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'ydi. İHKC'ye bağlı misyonerler Rusya sahasındaki faaliyetlerini Rus Kutsal Kitap Cemiyeti aracılığıyla sürdürüyordu. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması İHKC'nin hem Rusya sahasını tanımasına hem de Çarlık Rusya topraklarının doğusunda kalan Sibirya, Kafkasya ve Türkistan'da çok sayıda topluluğa ulaşmasına zemin hazırladı.⁵ Çarlık politikalarının değişmesi ve Rusya'daki dinî çevrelerin baskıları sonucu 1826'da kapatılan Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin ardından 1828'de İHKC'nin gayri resmî uzantısı olan St. Petersburg Şubesi'nin temelleri atıldı. St. Petersburg şubesi 1839'da resmî olarak İHKC'ye bağlandı. Bundan sonra İHKC'ye bağlı misyonerlerin Çarlık Rusya'daki faaliyetleri daha organize hale geldi ve Rus topraklarının doğusu yönünde genişledi. İHKC'nin misyonerleri 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'da kolportörlük faaliyetlerine başladı.⁶

Bu dönemde dünyanın birçok noktasıyla ilgili coğrafya, yerel halk ve bu halkların dinî tutumları hakkında bilgi sahibi olan İHKC ve mensupları için Türkistan sahası tanınmış bir yer olmaktan uzaktı. İHKC'den önce bölgeye gelen misyonerler olsa da bu misyonerlerin kişisel deneyimleri cemiyetin Türkistan'a yönelik faaliyetleri için yeterli bir zemin oluşturmuyordu. Bölgede kolportaj yapmak yol ağları, güvenlik, yerli halkın yabancılara şüpheyle yaklaşmaları ve dinî fanatizm gibi birçok nedenden dolayı zordu.⁷ Ancak bu tür olası engeller ve bölgeyle ilgili bilgi eksikliğine rağmen Çarlık Rusya'nın 1865-1885 yılları arasında Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarını işgal etmesi ve Türkistan'daki hâkimiyet sahasını genişletmesi İHKC'nin bu bölgede faaliyet göstermesini kolaylaştıran önemli bir faktördü.⁸ İHKC'nin Rus topraklarındaki faaliyetleri Çarlık Rusya hükûmetinin izni ve denetiminde gerçekleşiyordu ki bu durum cemiyete bağlı kolportörler için güvenlik ve ulaşım açısından avantaj sağlıyordu. Türkistan'ın işgal sürecinde Ruslar tarafından kurulan askerî garnizonlar ve demiryolu ağları kolportörlerin geniş bir sahada faaliyet göstermelerini kolaylaştırıyordu.⁹ Bu sayede İHKC, Türkistan'da birçok

5 Robert Pinkerton, *Russia: or, Miscellaneous Observations on the Past and Present State of that Country and Its Inhabitants*, Seeley and Sons, London 1833, p. 379; Judith Cohen Zacek, "The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church", *Church History*, XXXV/4, (1966), p. 414-415; Anthony Cross, *In the Lands of Romanovs an Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, Cambridge – UK 2014, p. 20.

6 Stephen K. Batalden, *Russian Bible Wars Modern Scriptural Translation and Cultural Authority*, Cambridge University Press, UK 2013, p. 12; George Browne, *The History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, The Society's House, London 1859, p. 509.

7 Türkistan'ı misyonerler için zorlu kılan en önemli nedenlerden bir tanesi 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya ile İngiltere'nin Türkistan üzerindeki çıkar çatışmalarının bölgede meydana getirdiği siyasi istikrarsızlıktı. Bu süreç Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarının topraklarının işgale açık hale gelmesine yol açmış ve 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Çarlık Rusya bu hanlıkların topraklarını işgal etmişti. Hem Rus hem de İngiliz ajanların bölgedeki faaliyetleri yerli halkın yabancılara şüpheli yaklaşmasına neden oluyordu. Bk. Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, (2011), s. 63.

8 Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, 34, (1984), s. 397.

9 Bk. Ebubekir Güngör, "Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)", *Bilgi*, 106, (2023), s. 77-107; Bk. Aysel Erdoğan, "Türkistan'da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans Hazar Demiryolu Projesi (1879-1903)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21, (2020), s. 41-60.

yerde faaliyet göstermesinin yanı sıra çok sayıda depo ve alt şubeler kurdu. Türkistan'ın geneline yayılan kolportörlük faaliyetleri neticesinde cemiyete bağlı çok sayıda misyoner bölgede faaliyet göstermeye başladı. *Kutsal Kitap*'ın bölgede konuşulan dillere çevirisi ve satışı yapılmaya başlandı. Bu çalışmada İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, cemiyetin kuruluş amacı olan kolportörlük faaliyetleri üzerinden değerlendirilmiştir. Cemiyetin 1880-1917 yılları arasında Türkistan'da hangi bölgelerde faaliyet yürüttüğü ve bu bölgede nasıl teşkilatlandığı hakkında bilgi verilmiştir. Cemiyetin Türkistan'da geniş bir alana yayılmasında, Çarlık Rusya'nın cemiyete sağladığı destek ve bölgedeki hâkimiyetinin etkileri ele alınmıştır. Kolportörlük ve din tebliği yapan misyonerlerin görevleri süresince karşılaştıkları zorluklar üzerinden bu görevleri yerine getiren misyonerler arasında kıyaslama yapılmıştır.

İHKC ve Faaliyet Alanları

İHKC, mezhepler arası bir Protestan birliği olarak 1804 yılında Londra'da kuruldu.¹⁰ Cemiyetin kuruluşunu tetikleyen koşullar esasen Galler'de gelişmişti. Bu dönemde, prenslikteki dinî liderler Galceye çevrilmiş kutsal kitaplara olan yoğun talep doğrultusunda harekete geçmiş ve bu talebi karşılayabilmek amacıyla Hristiyan Bilgisini Teşvik Cemiyeti (Society for Promoting Christian Knowledge, 1698) ile temas kurmuştu. Galler'de kutsal kitap temin edilebilecek tek kaynak olarak görülen bu cemiyet geçmişte önemli hizmetlerde bulunmuştu ve o dönemde potansiyel etki gücüne sahip bir kurum olarak kabul edilmekteydi. Ancak Hristiyan Bilgisini Teşvik Cemiyeti, yaşadığı mali sıkıntılar nedeniyle faaliyetlerini kısıtlı kaynaklarla sürdürebiliyordu. Galler'deki din adamlarının aracılığıyla temin edilebilen yalnızca 500 adet Galce Kutsal Kitap, mevcut ihtiyacın karşılanmasında yetersiz kaldı ve bu ekonomik sınırlılık yerel Hristiyan toplulukları alternatif çözüm yolları aramaya yönlendirdi.¹¹ Kutsal Kitap ihtiyacının karşılanması meselesinde Rahip Thomas Charles bölgedeki din adamları arasında öne çıkan isim oldu.¹² 1802'de Dinî Yayın Cemiyeti'nin (Religious Tract Society, 1799) toplantısında Thomas Charles'ın, Kutsal Kitap'ın geniş çapta ve ucuz bir şekilde basılması yönündeki önerisi toplantıya katılanlar arasında bulunan Battersea'de Baptist Papazı olan Joseph Hughes'un¹³

10 George Kam Wah, "To Add or not to Add? The British and Foreign Bible Society's Defence of the 'Without Note or Comment' Principle in Late Qing China", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXV/2, (2015), p. 330.

11 Owen, *age.*, p. 3-4.

12 Canton, *age.*, Vol. I, p. 5. Gayretli bir din adamı olarak bilinen Thomas Charles (1755-1814) 14 Ekim 1755'te Carmarthenshire'da orta kesim bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Anglikan papazlığı için Llanddowror, Carmarthen ve Oxford'daki Jesus College'da eğitim gördü (1775-1778). 1777'de Olney'de Evanjelik John Newton'un yanında teoloji eğitimi aldı. 1778'de Somerset'teki Shepton Beauchamp ve Sparkford kürsülerinin unvanıyla diyakoz olarak atandı ve 1780'de rahip oldu. Bk. "Charles, Thomas (1755-1814)", *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Vol. 5, New York, 1911, p. 937-938. Ancak İngiltere Kilisesi'ne uyum sağlayamayan Charles bazı kilise üyelerinin onun dini inancı ve keskin eleştirilerine karşı durması nedeniyle İngiltere Kilisesi ile olan bağlarını koparmıştır. Nihayetinde Galler'deki Kalvinist Metodistlere katılarak hem yaz hem de kış mevsimlerinde dağlık bölgelerde Kutsal Kitap'ın mesajını yaymış, çeşitli yerlerde Pazar okulları açmış ve köyler için gezici öğretmenlerin masraflarını kendi bütçesinden karşılamıştır. Bk. Canton, *age.*, Vol. I, s. 6.

13 Babası Galler yerlisi annesi Lancasterli olan Joseph Hughes 1769 yılında Londra Holborn'a geldi. Hughes, İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurucularından tanınmış bir Baptist papazıydı. Bk. John Leifchild, *Memoir of*

(1769-1833), “Şüphesiz bu amaçla bir dernek kurulabilir ve eğer Galler içinse, neden Krallık için olmasın; neden tüm dünya için olmasın?” şeklindeki sözleriyle destek buldu ve 1803'te yeni bir cemiyet kurulmasına yönelik ilk yasa taslağı hazırlandı. Joseph Hughes'un toplantıdaki ifadeleri, kurulması planlanan cemiyete olan desteği artırdı. Cemiyetin kuruluş yılı olan 1804'ün başlarında, seçkin kimseler olarak bilinen kişilerin de desteği alınmıştı. Bu kimseler arasında hayırseverliği ve köle karşıtlığı ile bilinen İngiliz politikacı William Wilberforce¹⁴, dindar bir Hristiyan ve köle karşıtlığının ilk savunucularından olan İngiliz akademisyen Granville Sharp¹⁵, Charles Grant¹⁶, Clapham Tarikatı üyesi ve kölelik karşıtı olan İskoç asıllı istatistikçi Zachary Macaulay¹⁷, İngiliz diplomat ve daha sonra İHKC'nin ilk başkanı olan Lord Teignmouth¹⁸ (John Shore – 1751-1834) ve İngiliz ekonomist, banker ve Clapham tarikatı üyesi Henry Thornton¹⁹ vardı. 7 Mart 1804'te çeşitli dinî gruplardan yaklaşık 300 kişinin bir araya geldiği ve Granville Sharp'ın başkanlık ettiği toplantıda alınan kararlar İHKC kuruldu.²⁰

İHKC'nin amacı; dinî eğitimi yaygınlaştırma, dinî yayın dağıtma ve *Kutsal Kitap*'ı dünyanın her yerine ulaştırmaktı. Tanrı'nın yalnızca Hristiyan kullarına değil bütün insanlığa bir mesajı olduğu ilkesini benimseyen cemiyete göre *Kutsal Kitap* başkalarının yararına kullanılması gereken Tanrı'nın bir emanetiydi. Bu nedenle “Tanrı'nın kelamı” dünya üzerinde her dile çevrilmeli, her ulusa ulaştırılmalıydı.²¹ Teolojik tartışmalardan uzak duran cemiyette mezhepsel ayrılıklar göz ardı edilerek tek bir amaca yönelik birleştirici bir tutum benimsendi. Bu yolla farklı Protestan mezheplerinin desteğini almak amaçlandı.²² İHKC'nin kuruluşunda mezhepsel ayrım yapılmaması, çeviri ve kitap çoğaltma gibi bütçe gerektiren faaliyetler için yeterli miktarda finans sağlanması noktasında önem arz ediyordu. Geniş bir sahada çalışma yürütme, kitap çevirisi ve dağıtımı için herhangi bir mezhebe mensup bir kilisenin mensuplarından elde edilecek fonlardan daha fazlasına ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle ayrıştırmacı bir üsluptan uzak durularak her kesimin para bağışında bulunmayı isteyeceği birleştirici bir söylem geliştirildi. Buna göre, *Kutsal Kitap*'ın çevirisi yapılırken ve yeni versiyonlar basılırken kitaplara not ya da

the Late Rev. Joseph Hughes, A.M.: One of the Secretaries of the British and Foreign Bible Society, Thomas Ward and Co., London 1835, p. 1, 190-220.

14 Caspar Morris, *The Life of William Wilberforce, Protestant Episcopal Society for the Promotion of Evangelical Knowledge*, New York 1857, p. iii, 15, 764.

15 Carl Watner, “In Favorem Libertatis: The Life and Work of Granville Sharp”, *The Journal of Libertarian Studies*, IV/2, (1980), p. 215.

16 Edward James Rapson, “Grant, Charles (1746-1823)”, *Dictionary of National Biography*, XXII, 1885-1900, p. 378-380.

17 S. Piggin, “Macaulay, Zachary (1768-1838)”, *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 503-504.

18 Lord Teignmouth, *Memoir of the Life and Correspondence of John, Lord Teignmouth*, Vol. I, Hatchard and Son., London 1843, p. i.

19 Standish Meacham, *Henry Thornton of Clapham 1760-1815*, Harvard University Press, Cambridge 1964, s. 1.

20 Canton, *age.*, Vol. I, p. 7-12.

21 Browne, *age.*, p. 1-2; Canton, *age.*, Vol. I, p. 3; Owen, *age.*, Vol. I, p. 86; Wah, *agm.*, p. 330.

22 Browne, *age.*, Vol. I, p. 3.

yorum eklenmeyecekti.²³ Cemiyetin tüzüğünde yer alan en önemli madde buydu. Nitekim kilise ve mezheplerin *Kutsal Kitap*'ın üzerine ekledikleri not ve yorumlar Hristiyan dünyasındaki fikir ayrılıklarının bir neticesiydi. Dolayısıyla, basılacak kutsal kitaplarda herhangi bir mezhebe ait yorumların yer alması, cemiyetin faaliyetleri için gerekli olan maddi ve manevi desteğin azalmasına neden olabilirdi. Bunun aksi yönünde bir politika izlenmesi, cemiyetin farklı mezheplere mensup kişilerden ve kiliselerden destek görmesini sağladı. Nitekim notsuz ve yorumsuz *Kutsal Kitap* ilkesinin benimsenmesi, İHKC'nin 19. yüzyıl boyunca küresel bir kurum haline gelmesi için gerekli olan mali desteği toplamasına yardımcı oldu.²⁴

İHKC, yüzyıl boyunca misyonerlik hizmetlerinin her alanında etkin bir rol oynadı. Cemiyetin yıldan yıla büyümesi ve dünya üzerinde yaygınlığının artması, kuruluş sürecinde ortaya konan çözüm önerilerinin doğruluğunu gözler önüne serdi. Birleşik Krallık dışındaki bölgeler coğrafi olarak sınıflandırıldı. 1815 yılı itibarıyla Avrupa kıtası kuzey, orta ve doğu olmak üzere üçe ayrıldı. Almanya, Macaristan ve İsviçre Orta Avrupa, Danimarka, İsveç, Finlandiya ve Norveç Kuzey Avrupa, Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ve Arnavutluk bölgeleri ile Rusya Doğu Avrupa bölgesine dâhil edildi.²⁵ Cemiyet, 50. kuruluş yıldönümünde Avrupa ülkeleri, Rusya, Kafkasya ve çevresi, Hindistan, Çin ve Amerika'da Kutsal Kitap'ın toplamda 152 dil ve lehçede dağıtımını, basımı ve çevirisine maddi fon sağladı.²⁶ İHKC'nin resmî tarihini yazan William Canton'un aktardığı bilgilere göre cemiyet 100. yılına girdiğinde 311 dilde Kutsal Kitap dağıtmıştı.²⁷ İHKC ile bağlantılı misyonerler ve ileri gelen Rus yöneticileri arasında 1812 yılında başlayan temasların ardından 1813 yılında Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması, 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan sahasında cemiyete bağlı misyonerlerin kurduğu geniş kolportörlük ağının temelini teşkil etti.²⁸

İHKC Öncesi Misyonerlik Faaliyetleri ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti

19. yüzyılın başları, Rusya sahası ve Çarlık Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan Kırım ve Kafkasya civarında Protestan cemiyetlerin misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdi. Dönemin Çarlık Rusya'sının lideri olan Çar I. Aleksandr'ın (1801-1825) Protestan cemaatlerine karşı olumlu tutumu cemiyetlerin bölgedeki etkinliğini artırdı. Bu cemiyetlerden bir tanesi, İHKC'nin Rusya ve Türkistan'a yönelik kolportörlük faaliyetlerinin başlamasında önemli rolü olan Edinburgh veya İskoç Misyonerlik Cemiyeti'ydi (Scottish Missionary Society,

23 John Owen, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*, James Eastburn & Co., New York 1817, p. 244.

24 Canton, *age.*, Vol. I, p. 17; Batalden, *age.*, p. 35-36.

25 Canton, *age.*, Vol. I, p. 486-491. Cemiyet 19. yüzyıl boyunca *Kutsal Kitap*'ı gelir seviyesi düşük insanların erişimine sunarak 13.937.000 poundluk bir bütçe ile dünya nüfusunun yaklaşık yüzde yedisinin konuştuğu dillerde 180.000.000 *Kutsal Kitap* kopyası dağıttı. William Wilberforce'un derneğin yıllık gelirinin 10.000 pounda ulaşması yönünde yaptığı tahmini kısa sürede aşıldı. Derneğin dördüncü yılında 12.000 pounda ulaşan yıllık gelir, altıncı yılında 27.000 pounda, dokuzuncu yılında ise 70.000 pounda ulaştı. 1851 yılında bu gelir 100.000 pounda ulaşırken 1883'te 200.000 poundu geçti. Bk. Canton, *age.*, Vol. I, p. 13-14.

26 British and Foreign Bible Society, *The Jubilee Memorial of the British and Foreign Bible Society, 1853-1854*, W. M. Watts, London 1854, p. 276-282.

27 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. V, John Murray, London 1910, p. 436.

28 Owen, *age.*, 1817, p. 384-385; Zacek, *age.*, p. 414-415; Cross, *age.*, p. 20.

1796). Cemiyete bağlı misyonerler Alexander Paterson ve Henry Brunton,²⁹ ilk olarak 1802'de Kafkasya'nın kuzeyinde izole bir köy olan Karas'a geldi. Paterson ve Brunton'la birlikte bazı İskoç zanaatkarlar ve aileleri de bölgeye gelmişlerdi. Bölgeye gelen misyoner ve zanaatkarlara Çarlık Rusya hükûmeti tarafından yerleşim arazisi tahsis edilirken, aynı cemaate mensup olan kişilere Rus topraklarında yerleşim izni verildi. Böylelikle Karas'ta bir misyoner kolonisi meydana geldi.³⁰ Sonraki yıllarda bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini artıran Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti, 1805 yılında John Mitchell, Robert Pinkerton,³¹ George Macalpine ve James Galloway adındaki misyonerlerini Kafkasya'ya gönderdi. Çarlık Rusya hükûmetinden aldıkları izin doğrultusunda bölgede faaliyet gösteren misyonerler, küçük yaştaki gençlere yönelerek hem Türkçe hem de İngilizce olarak Hristiyanlığın prensiplerini öğretiyorlardı.³²

Bölgede herhangi bir cemiyete mensup olmayıp bağımsız olarak çalışan misyonerler de vardı. Bu misyonerlerden biri İskoç asıllı Rahip John Paterson'dı.³³ Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı misyonerlerin bu bölgeye gelmeleri diğer misyonerlik cemiyetlerinin bu bölgeye yönelmesine yol açtı. Cemiyet aracılığıyla bölgeye gelen misyonerlerin tespit ettikleri eksiklikleri tamamlamak üzere başka cemiyetlere yaptıkları başvurular da söz konusuydu. 1806 yılında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı misyonerler İHKC'den bölgede faaliyet göstermesi için talepte bulundu. Nitekim İHKC'nin kitap temini ve dağıtımını, çeviri faaliyetleri, misyonerlerin yolculuklarına fon sağlanması gibi hususlarda sağlayacağı destek bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin etkinliğini artırabilirdi. Bundan sonra İHKC'nin dikkati William Canton'un ifadesiyle "harita, ansiklopedi veya gezi rehberlerinde bulmanın neredeyse imkânsız olduğu" Stavropol bölgesinde izole bir köy olan Karas'a yöneldi.³⁴ Karas'taki misyoner kolonisi ve İHKC arasında kurulan bu temas İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarına yönelik faaliyetlerinin

29 Henry Brunton 1770 yılında Edinburgh'un güneyinde bulunan Selkirk'te dünyaya geldi. Papaz olmak üzere eğitim alan Brunton, Batı Afrika ve Güney Rusya'da misyoner dilbilimci olarak görev yaptı. Brunton İskoçya'ya döndüğünde, Kilise Misyoner Cemiyeti için Susu dilinde ve bu dilin ilk grameri de dahil olmak üzere bir dizi küçük yayın hazırladı. 1802'de Alexander Paterson ile Kafkasya'nın kuzeyindeki Karas'ta Nogay Tatarları arasında bir misyoner kolonisi kurdu ve burada tercüme edilmiş Kutsal Kitaplar da dahil olmak üzere Tatarca ve Tatarca üzerine bir dizi eser hazırlayıp bastı. Karas misyoner kolonisi 1820'lere kadar varlığını sürdürdü. Bölge halen Shotlandka (Küçük İskoçya) olarak bilinmektedir. Bk. P. E. H. Hair, "Brunton, Henry (c. 1770-1813)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Interscience Press, Illinois 1993, p. 105.

30 Ömer Turan, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri" *Belleten*, LXIV/241, (2000), s. 929.

31 Robert Pinkerton İskoç asıllı bir misyonerdi. 1805-1808 yılları arasında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'nin himayesi altında Kafkasya'da bulundu. Rahip John Paterson'la birlikte Rusya'daki Kutsal Kitap Cemiyeti'nin temellerini attı. Bk. Owen, *age.*, p. 384-385.

32 Turan, *agm.*, s. 929-930. İskoç Misyoner Cemiyeti bölgeye gönderdiği misyonerlere tercümana ihtiyaç duymayacakları ölçüde Rusça eğitimi aldırıyordu. Bk. Turan, *agm.*, s. 929-930.

33 Owen, *age.*, p. 384-385; Zacek, *agm.*, p. 414. John Paterson (1776-1855) İskoç asıllı bağımsız çalışan bir misyonerdi. 1812-1825 yılları arasında Rusya'da İHKC'ne bağlı olarak misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Kutsal Kitap'ın birçok dile (Fince, Gürcüce, İzlandaca, Samice, Letonca, Moldovaca, Rusça, Samogitçe ve İsveççe) çevrilmesine yardımcı oldu. Çeviri çalışmalarının fonu İHKC tarafından sağlandı. Bk. Gwyn Campbell, *David Griffiths and the Missionary "History of Madagascar"*, *Studies in Christian Mission*, Vol. 41, Brill, USA 2012, p. 145.

34 Canton, *age.*, Vol. I, p. 179.

başlangıcı oldu. Ancak bu talep bir karşılık bulmaktan ziyade İHKC'nin bu bölgeden haberdar olmasını sağlamaktan öteye gitmedi.³⁵ İHKC'nin Çarlık Rusya sahasında etkin bir rol oynaması bundan birkaç yıl sonra gerçekleşti. Hazar Denizi havzası ve Hazar'ın doğusunda Türkistan'a yönelik faaliyetler ise 1880'li yıllarda başladı.³⁶

İHKC'nin Çarlık Rusya genelinde çalışma başlatması gerektiğini öne süren kişi 1805 yılında Edinburgh Misyonerlik Cemiyeti'ne bağlı olarak Karas'a gelen Rahip Robert Pinkerton'dı. Sağlık sorunları nedeniyle 1808'de Karas'tan ayrılan Pinkerton 1809 yılında Moskova'ya yerleşti ve burada seçkin ailelere eğitimlik yapmaya başladı. Yaşadığı sağlık sorunları onun misyonerlik çalışmalarını engellemiş olsa da başka yollarla bu amaca hizmet etme fırsatlarını değerlendirdi. 1809'un sonunda İHKC'nin sekreterlerinden Rahip Dr. Steinkopff'tan³⁷ aldığı bir mektup, onu Rusya'daki kutsal kitapların mevcut durumu ve bu geniş imparatorlukta kitapların daha etkin ve yaygın bir şekilde dağıtımını sağlama yollarına yönlendirdi. Pinkerton'ın Moskova'da bir Kutsal Kitap cemiyeti kurma fikri bazı önemli soyluların desteğini aldı.³⁸ 1812 yılında kendisi gibi misyoner olan ve bu yıllarda Karas'ta bulunan Rahip John Paterson'la mektup yoluyla iletişime geçen Pinkerton, Çarlık Rusya'da bir Kutsal Kitap cemiyeti kurma fikrinden bahsetti. Bunun üzerine 1812 yılı eylül ayında Pinkerton ve Paterson Moskova'da bir araya geldi ve kurulacak cemiyetin merkezini St. Petersburg olarak belirlediler.³⁹ Pinkerton ve Paterson Rus sarayındaki üst rütbeli kişilerle temas kurdu. Bunlar arasında Prens V. P. Koçubey, İçişleri Bakanı O. P. Kozodavlev ve Yabancı Dinler Bakanı Prens Golitsın gibi isimler bulunuyordu.⁴⁰

Pinkerton ve Paterson'un İngiltere menşeli bir cemiyetle ilişkileri olduğu halde üst rütbeli Rus saray mensuplarıyla kurdukları güçlü ilişkilerde Rusya'nın bu dönemde Avrupa siyasetindeki konumunun etkisi söz konusuydu. 1805-1811 arası süregelen Fransa-Rusya çatışması ve Fransa'ya karşı oluşturulan blokta İngiltere'nin Rusya'yla siyasi müttefik pozisyonuna gelmesi, Pinkerton ve Paterson'un Rus saray yetkilileriyle kurdukları ilişkileri olumlu manada etkiledi.⁴¹ Bu nedenle Kutsal Kitap cemiyeti projesi dinî bir hareket olmasının yanında Çar I. Aleksandr'ın

35 Zacek, agm., p. 413-414.

36 Owen, age., p. 386; Canton, age., Vol. III, p. 354.

37 Dr. Steinkopff, 7 Eylül 1773'te Ludwigsburg'da doğdu. Stuttgart'ta eğitim gördükten sonra 1790'da Tübingen'deki Evanjelik Teoloji (Evangelical Theological Seminary) Papaz Okulu'na katılarak ilahiyat alanında kariyerine başladı. 1795 yılında Basel'deki Hristiyan Cemiyeti'nde (Christian Society) sekreter olarak görev aldıktan sonra 1801 yılında Londra'daki Alman Lutheran kilisesine papaz olarak atandı. Aynı zamanda Dr. Steinkopff, Rahip John Owen ve Rahip Joseph Hughes'la beraber İHKC'nin sekreterlerinden biriydi. Steinkopff aynı zamanda Londra Savoy'da Alman-Lüteriyen Kilisesi'nin başkanıydı. Bk. Canton, age., Vol. I, p. 43; British and Foreign Bible Society (BFBS), *The Thirteenth Report of the British and Foreign Bible Society*, Tilling and Hughes, London 1817, p. viii; BFBS, *Brief View of the Plan and Operations of the British and Foreign Bible Society*, June 1, 1871, No. 25, p. 1.

38 Owen, age., 1817, p. 384.

39 Owen, age., 1817, p. 384-385; Zacek, agm., p. 414-415.

40 Zacek, agm., p. 414-415.

41 Fransa ile Rusya arasında 1812 yılında birçok cepheden oluşan ve Fransızların yürüttüğü bir taarruz savaşı meydana geldi. Fransa İmparatoru Napolyon'un kuvvetleri 12 Haziran 1812'de ilk taarruzu gerçekleştirdiler. 14 Eylül 1812'de Moskova'ya giren Fransız orduları iklim koşulları ve gıda yetersizliği gibi nedenlerden dolayı 20 Ekim 1812'de ağır kayıplarla geri çekildiler. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 300-301.

Fransa'ya karşı ittifak hazırlıklarında siyasi ve dinî bir bağ potansiyeline de sahipti. Başkentteki bazı Protestan din adamlarının da aralarında bulunduğu bir grup tarafından hazırlanan proje 1812 yılı aralık ayında Yabancı Dinler Bakanı Prens Golitsın tarafından Çar I. Aleksandr'a sunuldu ve Çarlık Rusya hükümeti tarafından onaylandı. 14 Ocak 1813'te yayınlanan İmparatorluk fermanıyla resmen kurulan cemiyetin açılış toplantısı 24 Ocak 1813'te Golitsın'ın evinde yapıldı. Cemiyetin 1814 yılı eylül ayında yapılan birinci yıllık genel kurul toplantısında adı Rus Kutsal Kitap Cemiyeti olarak belirlendi.⁴² Böylelikle Rusya'da İHKC'nin doğrudan etkisiyle bir Kutsal Kitap Cemiyeti kuruldu. Kurulan bu cemiyetin İHKC ile organik bir bağı yoktu.⁴³ Resmîyette herhangi bir bağlılık bulunmamasına karşın Rus Kutsal Kitap Cemiyeti, İHKC'nin Rusya'daki faaliyetlerine aracılık eden bir kurum oldu. İHKC baskı makinası kurulması, kitap çevirisi ve dağıtımını gibi konularda Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'ne birçok yardımda bulundu.⁴⁴

Çar I. Aleksandr'ın Rusya'da bir kutsal kitap cemiyetinin kurulması ve dinî kitapların yerel dillere çevrilerek dağıtılmasını desteklemesinde Napolyon'un 1812'de Moskova'yı işgali ve geri çekilmesi sonrasında oluşan politik ortamın etkisi vardı. Rus Çarı, Avrupa'da barışın tesis edilmesine engel teşkil eden devrim ve ateizm gibi kavramların önüne geçmek için "Hristiyan" devletler ve halkları arasında mezhep farkı gözetilmemesi gerektiği kanaatindeydi.⁴⁵ 1814 yılı haziran ayında İngiltere'ye ziyaret gerçekleştiren Çar I. Aleksandr burada İHKC temsilcileriyle de görüştü.⁴⁶ Bu görüşme Çar'ın İHKC'ye olumlu bakışının bir göstergesiydi. Çar, mezhepsel çatışmalar karşısındaki duruşunu ertesi yıl düzenlenen Viyana Kongresi'nde (1815) de sürdürdü ve Kutsal İttifak'ın kurulmasında uzlaştırıcı bir tavır sergiledi.⁴⁷ Çarın bu görüşleri, Kutsal Kitap'ın basımını yaparken üzerine eklenecek her türlü mezhepsel yorumu veya notu kaldırmayı ilke edinen İHKC'nin Rusya'da etkinlik kazanması ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurulması sürecinde üst rütbeli devlet adamlarından destek görmesini sağladı. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin yönetim kurulunda farklı kiliselerin temsilcileri bulunuyordu. Nitekim İngiltere'de olduğu gibi Rusya'da da farklı görüşten din adamları ve cemaatlerinin cemiyete karşı tutumları önem arz ediyordu.⁴⁸

İHKC'nin desteği ve İHKC'ye bağlı John Paterson'un çalışmaları neticesinde Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin mevcut matbaası ve baskı makinaları geliştirilerek basım aşamasındaki maliyet düşürüldü. Böylelikle basım sayısı ve satış fiyatları kitabın dağıtımını kolaylaştırdı.⁴⁹

42 Owen, *age.*, p. 386; Zacek, *agm.*, p. 414-415; Cross, *age.*, p. 20. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin kurucularından olan Rahip Pinkerton cemiyetin kuruluş tarihini 23 Ocak 1813 olarak aktarmaktadır. Pinkerton, *age.*, p. 379.

43 Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin İHKC'ye bağlı bir organizasyon olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Bk. Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla.* çev. Kezban Acar, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 350.

44 Stephen K. Batalden, "Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society", *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. Geoffrey A. Hosking, Palgrave Macmillan, America 1991, p. 68-69.

45 Hosking, *age.*, p. 349-350.

46 Cross, *age.*, p. 20.

47 Hosking, *age.*, p. 349-350.

48 Zacek, *agm.*, p. 414.

49 Batalden, *agm.*, p. 68-69.

Kutsal Kitap'ın birçok dilde basılması ve yaygınlığının artması Rusya'da Ortodoks cemaatinden belirli kesimleri rahatsız etti. Bu rahatsızlığın altında *Kutsal Kitap*'ın çoğaltılması, eczanelerde dahi satılmaya başlanması, kitabın kutsal dil olarak görülen Slavca dışındaki dillerde basılmasından kaynaklı olarak çok sayıda kişiye erişmesi ve yorumu açık hale gelmesi gibi nedenler bulunuyordu. 1824'te Yuriev Manastırı Papazı Foti, yazdığı eleştirel bir kitapçıkla cemiyetle ilgili kaygılarını kamuoyuna duyurdu. Çar I. Aleksandr da bir süre sonra Foti'nin etkisinde kaldı. Bunun üzerine cemiyetin kurucuları arasında yer alan ve başkanı konumunda bulunan Prens Golitsın hem bakanlık görevinden hem de Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin başkanlığından azledildi.⁵⁰ Çar I. Aleksandr Kutsal Kitap Cemiyeti'ni kapatmadı ancak din adamlarının baskısı sonucu faaliyet alanlarını kısıtladı. Cemiyet, Çar'ın ölümüne kadar varlığını sürdürdü. Ancak Çar I. Nikola (1825-1855) döneminde kısa süre içerisinde dağıtıldı. 12 Nisan 1826'da Novgorod'un muhafazakâr metropoliti Serafim'e, Cemiyet'in faaliyetlerini durdurması ve tüm şubelerine bu yönde tavsiyelerde bulunmasını emreden bir kararname geldi. Ardından 15 Haziran'da taşınır ve taşınmaz tüm mal varlığını Kutsal Sinod'a⁵¹ devretmesi için bir talimat daha geldi. Böylelikle Rus Kutsal Kitap Cemiyeti kapatıldı.⁵²

İHKC'nin Çarlık Rusya'daki Doğrudan Faaliyetleri

İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarında yerel bir kuruluş aracılığıyla yürüttüğü faaliyetleri, Rus Kutsal Kitap Cemiyeti'nin 1826'da kapatılmasının ardından kısa süreliğine duraksadı. Ancak bu süreçten sonra İHKC'nin Rusya'daki faaliyetleri için önemli gelişmeler yaşandı. 1828 yılında İHKC'nin Rusya'daki ilk doğrudan temsilciğinin temelleri atıldı. St. Petersburg'daki İngiliz ve Amerikan cemaatinin papazı olarak anılan Richard Knill'in 1828 yılında İHKC ile mektuplaşmaları sonrasında aynı yıl kendisine dağıtılmak üzere Kutsal Kitap nüshaları gönderildi. Knill kısa zaman zarfında beklenilenden daha büyük bir başarı sağlayınca St. Petersburg Şubesi gayri resmî şekilde faaliyete geçmiş oldu.⁵³ St. Petersburg Şubesi 1839 yılında resmî olarak İHKC'ye bağlı bir organ haline geldi ve bundan sonra İHKC'nin Çarlık Rusya'daki kolportörlük

50 Hosking, *age.*, s. 351-352; Zacek, *agm.*, p. 431.

51 Çar I. Petro döneminde Rus kilisesinin yetkileri kısıtlandı ve 1700'de Patrik Adrian'ın ölümünden sonra yeni patrik ataması yapılmadı. Patriklik makamı boş bırakıldıktan bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı. Çar I. Petro ikinci taht döneminde yüksek idari mevkileri yeniden oluştururken Rus kilisesini elinde tutabilmek için ruhban sınıfından meydana gelen bir idare mekanizması kurdu. Bu yapı daha sonra Kutsal Sinod adını aldı. Ruhbanların sayısı sınırlandırıldı ve devlet kontrolü altına alınarak kilisenin idari gücü kırıldı. Bk. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Çağrı Mızrak, 3. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 201.

52 Stuart R. Tompkins, "The Russian Bible Society-A Case of Religious Xenophobia" *The American Slavic and East European Review*, VII/3, (1948), p. 267; Hosking, *age.*, s. 352.

53 Browne, *age.*, C. 1, p. 509; İHKC'nin yıllara göre St. Petersburg'daki temsilcileri; Richard Knill (1825-1833), John Brown (1833-1840), Thomas Ellerby (1840-1853), Archibald Mirrielees (1853-1857). Daha sonra gayri resmi olarak İHKC'nin St. Petersburg Şubesi komitesindekiler; Andrew Muir (160-1869), Adalbert Eck (1865-1869), William Nicolson (1869-1897) ve William Kean (1896-1918). Bk. Stephen K. Batalden, *age.*, p. 147. Richard Knill çok sayıda Kutsal Kitap satmaya devam ediyordu. Bundan dolayı İHKC'den basılı kitap talebinde bulunuyor ve satışların sürekli olarak arttığını bildiriyordu. Bk. Charles M. Birrel, *The Life of the Rev. Richard Knill, of St. Petersburg: Being Selections from his Reminiscences, Journals, and Correspondence*, Robert Carter and Brothers, New York 1860, p. 198-203.

faaliyetlerinin ana merkezi oldu. İHKC'ye bağlı St. Petersburg şubesi 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Rhine'den Çin'in iç kesimlerine, Kula Körfezi'nden Yunan adalarına uzanan geniş bir sahada kullanılan çok sayıda dilde basılmış 349.986 adet *Kutsal Kitap* dağıttı.⁵⁴ 1853 yılı itibariyle Kutsal Kitap'ın Rusya topraklarında konuşulan Almanca, Fince, Estonya, Letonya, Litvanya dilleri, Lehçe, Gürcüce, Kalmuk ve Tatar dillerinde basımı ve dağıtımını yapıyordu.⁵⁵

1850 sonrası, Çarlık Rusya topraklarında yaşayan azınlıklar açısından siyasi ve sosyal baskının derinleştiği bir dönem oldu. Rus Kilisesi ve İHKC'ye bağlı misyonerlerin Çarlık topraklarındaki faaliyetleri arttı. Kırım Savaşı⁵⁶ (1853-1856) sonrasında artan Rus milliyetçiliğinin etkisinin bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine doğrudan bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kırım Savaşı, Çarlık Rusya topraklarındaki Rus olmayan topluluklara yönelik asimilasyon politikalarını tetiklemiş ve özellikle etnik ve dinî çeşitlilik bu politikalarla tehdit altına girmiştir. Rus milliyetçileri tarafından geliştirilen Ruslaştırma politikaları, imparatorluğu güçlendirme amacıyla Müslüman toplulukları dilsel, kültürel ve dinî açıdan Rus kültürüne yaklaştırmayı hedeflemiş, özellikle Müslümanların Hristiyanlaştırılması bu politikanın temel hedeflerinden biri olmuştur. Birçok etnik grup bu politikalara maruz bırakılmıştır. Bu gruplardan biri olan Kazan Tatarları, Çarlık Rusya'daki eğitimli ve dindar gruplardan biri olarak bu politikalara karşı en güçlü direnişi göstermiştir. Tatarlar, Çarlık topraklarında farklı bölgelerde mollalar yetiştirerek Müslüman toplumlar arasında güçlü bir dayanışma sağlamış ve Kazan'ı bu direnişin merkezi haline getirmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi, Kazan Ruhban Akademisi'nde kurduğu "Anti-Müslüman Misyonerlik Bölümü" ile bu direnişi kırmak amacıyla misyonerler yetiştirse de Müslüman toplulukların kararlı direnişi karşısında başarı sağlayamamış ve çoğunluk kendi inancını muhafaza etmeyi sürdürmüştür. Bu direniş, Rus milliyetçiliğinin etnik ve dinî homojenleşme çabalarının sınırlarını ve çok uluslu bir imparatorluğu tekipleştirmenin zorluklarını açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu dönemde Çarlık Rusya hükümeti nezdinde Hristiyanlaştırmanın aynı zamanda Ruslaştırma olarak görüldüğünü belirtmek gerekir.⁵⁷

İHKC'nin St. Petersburg Şubesi 1869 yılından itibaren William Nicolson'un idaresinde faaliyet sahasını genişletti. Nicolson, Rusya'nın geniş topraklarında çok sayıda insan yaşadığını ve bundan dolayı çok sayıda alt şube kurulması gerektiği kanaatindeydi. Demografik dağılıma bakıldığında

54 Canton, *age.*, Vol. II, p. 267. 1843-1845 yılları arasında Türkistan'a ikinci ziyaretini gerçekleştiren Joseph Wolff eserinde İHKC'den "Eğer bu topluluk olmasaydı, Tanrı'nın Sözü Doğu Hristiyanları arasında tamamen yok olacaktı. Bu topluluğun sağladığı nüshalar yalnızca Asya'da değil, hatta Türkistan çöllerinde bile her mezhepten mollaların ellerindedir." şeklinde bahsetmiştir. Bk. Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-1845*, Harper & Brothers, New York 1845, p. 37. Joseph Wolff'un aktardıklarına göre İHKC'nin Türkistan'a yönelik bir çalışma yapmadığı dönemde yayınlarının bölgeye ulaştığı görülmektedir.

55 Canton, *age.*, Vol. II, p. 469-471; BFBS, *The Bible in the World: A Record of the Work of the British and Foreign Bible Society*, 1952, p. 59; Hosking, *age.*, s. 350.

56 Kırım Savaşı sonrası Çarlık Rusya tahtına oturan Çar II. Aleksandr (1855-1881) Rusya'nın Avrupalı devletler tarafından dışlanması neticesinde Rus milliyetçiliğine dayanan bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Bk. Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960, p. 204; Kezban Acar, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*, 88, (2019), s. 114-115.

57 Pierce, *age.*, p. 204.

St. Petersburg, Moskova, Odessa ve Riga olmak üzere 100.000 civarında nüfusa sahip olan dört şehir bulunuyordu. Bu şehirlerin yanında 50.000 nüfusa sahip yirmi üç şehir vardı. Çarlık Rusya topraklarında yaşayan milyonlarca insan küçük nüfuslar halinde geniş topraklar içerisinde küçük köylere dağılmıştı. Nicolson'a göre çok sayıda alt şube vasıtasıyla bu insanlara ulaşılabilirdi. 1874'te Moskova'da bir depo açıldı, işportacılar istihdam edildi. Rus, Yunan, Türk, Tatar, Ermeni ve Yahudi nüfusun yaşadığı şehir olan Moskova imparatorlukta en önemli dağıtım merkezi haline geldi. Smolensk, Pskov, Mitau ve Baltık'taki Libau ve Windau'da yeni alt depolar açıldı.⁵⁸ St. Petersburg Şubesi'ne bağlı alt şubeler ve depoların sayısı giderek arttı. Bunlardan biri doğuda Volga havzasında bulunan Kazan'daki ana depoydu. Ancak Kazan vilayetinde Volga Nehri'nin kıyıları boyunca, Kama Nehri'nin doğusunda ve batısında az sayıda Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar, Çeremisler, Mordvinler, Çuvaşlar, Permiaklar, Suryeniler ve Votjaklar olsa da cemiyetin Kutsal Kitap'ın hiçbir bölümünü kendi dillerinde sunmadığı iki buçuk milyondan fazla insan yaşıyordu.⁵⁹

İHKC'nin Türkistan'daki Faaliyetleri

Çarlık Rusya, doğu topraklarının genişlemesi sonrası özellikle Müslüman toplulukların asimilasyonu sürecinde ciddi zorluklarla karşılaştı. Kazan, Astrahan, Kırım, Kafkasya bölgeleri, Kazak Bozkırları ve Türkistan'ın ilhaki sonrası daha fazla Müslüman tebaa Rus idaresi altına girdi. Bu bağlamda, Müslüman toplulukların İslam dünyasıyla olan bağları ve nüfuslarının çoğu Çarlık Rusya'nın bu halkları tam anlamıyla asimile etmesini engelliyordu. Müslüman halkların pasif direnişi Rusya'nın dikkatli bir yönetim anlayışı benimsemesine neden oluyordu. Aksi takdirde bu direnişin bir isyana dönüşmesi imparatorluğun geniş bölgelerini hem iç hem de dış tehditlere karşı savunmasız bırakabilirdi. Bu durum, Çarlık Rusya'nın Müslüman tebaasına yönelik politikalarında hem kültürel hem de dinî hassasiyetlerin nasıl önemli bir rol oynadığını ve asimilasyonun neden bu kadar zor olduğunu göstermektedir.⁶⁰

1880'lerin başında İHKC'nin Türkistan'a yönelik kolportörlük faaliyetleri öncesinde Çarlık Rusya topraklarının doğusunda ulaştığı en uzak nokta Astrahan'ın kuzeyinde kalan Saratov'du. Kuzeybatıda St. Petersburg'a yakın konumda bulunan Yaroslav'dan güneyde Saratov'a kadar uzanan geniş bir sahada faaliyet gösteren kolportörler için İHKC'ye bağlı St. Petersburg komitesi fon oluşturmuştu. Böylelikle faaliyet alanının daha da genişlemesi planlanıyordu.⁶¹ Nitekim Çarlık Rusya'nın doğudaki sınırları Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarının işgali sonrası genişlemiş ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından doğuda Kaşgar'a kadar olan geniş sahada Hive, Buhara, Hokand, Semerkand, Taşkent gibi Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu şehirlere ulaşım imkânı doğmuştu. Ancak İHKC için Türkistan henüz bilinen bir coğrafya değildi. İHKC'ye bağlı kolportörlerin Saratov'dan daha güneye ve doğuya yönelerek Türkistan sahasına girmeleri, Çarlık

58 Canton, *age.*, Vol. III, p. 343-344.

59 Canton, *age.*, Vol. III, p. 345; Batalden, *age.*, p. 188; BFBS, *The Jubilee Memorial of the British and Foreign Bible Society*, p. 277-278.

60 Pierce, *age.*, p. 203.

61 Canton, *age.*, Vol. III, p. 354.

Rusya hükümeti tarafından ülke içinde azınlıklara yönelik alınan tedbirlerden sonra başlayan Menonit göçüyle bağlantılı olarak gerçekleşti. Rus topraklarında maruz kaldıkları baskılardan kaçmak isteyen çok sayıda Menonit, Amerika ve Kanada başta olmak üzere farklı bölgelere göç ettiler. Bu bölgelerden bir tanesi çoğunluğu Müslüman halklardan oluşan Türkistan'dı.⁶²

Saratov'da İHKC'ne bağlı kolportör olarak görev yapan ve aynı zamanda Menonitlere mensup olan Johann Bartsch da göç edenler arasındaydı. Johann Bartsch, Saratov'daki görevini bırakarak Çarlık Rusya'nın hâkim olduğu Türkistan sahasına göç eden grubun lideri oldu. Bu grup Rusya'daki sivil baskılardan kaçmanın ötesinde Mesihçi inançları doğrultusunda doğuda güvenli bir yer aramayı hedefliyordu. Bartsch, 1882'de elindeki *Kutsal Kitap* stokuyla birlikte doğuda Taşkent'e doğru yola çıktı. Aral Denizi'nin doğu yakasındaki Rus kalelerinde bulunan birliklere Rusça Kutsal Kitap dağıtan Bartsch, İbranice olan Kutsal Kitap'ları Yahudilere sattı.⁶³ Bu yolculuk İHKC açısından önem arz ediyordu. Nitekim Bartsch'ın bu yolcuğu Türkistan'ın bilinmeyen bölgelerinde Kutsal Kitap stoğuna ihtiyaç duyulup duyulmadığı ve aynı zamanda bu bölgelerde kitap satışının yapıp yapılamayacağı sorularına cevap teşkil etmiş oldu. Seyahati boyunca yaptığı gözlemlerin ardından Bartsch'ın yaptığı teklif üzerine İHKC Taşkent'te bir depo kurdu. Bu bölgede Sartlar, Kırgızlar ve Tatarlar'ın yanı sıra Hindular, Persler ve Yahudiler de bulunuyordu. Bundan sonra Bartsch'ın kardeşi Franz, İHKC tarafından asistan ve kolportör olarak görevlendirildi. İki kardeşe Kutsal Kitap'lar gönderildi ve 1883'te arba⁶⁴ ile bozkırı geçen Johann ve Franz kardeşler Semerkand, Hokand, Margilan ve Oş'u ziyaret etti. İlk yıllarında 3202 adet Kutsal Kitap sattılar.⁶⁵

62 1870'lerde Rus hükümeti, tüm toplumsal sınıfları kapsayan zorunlu askeri hizmet reformunu başlattı. Bu reform, silah kullanmayı reddeden bir Hristiyan topluluğu olan Menonitler için büyük bir tehdit oluşturdu. Menonitler daha önce Rus hükümetinden askeri hizmetten muafiyet hakkı kazanmışlardı ancak bu hak yeni düzenlemelerle kaldırıldı. Bunun yanında Rus hükümeti tarafından Menonitlerin yerel otoritelerine kısıtlamalar getirildi. Almanca yasaklandı, Menonitlere ait okullar ve kiliseler kapatıldı. Topluluk içinde yapılan toplantılar sonucunda, Menonit liderleri, bu muafiyeti korumak için Çar II. Aleksandr'a (1855-1881) dilekçeler sunmak üzere St. Petersburg'a birçok heyet gönderdi. Ancak bu girişimlerin çoğu sonuçsuz kaldı. Bk. P. Toews, "Mennonites and the search for military exemption: state concessions and conflicts in the 1870's.", *Вопросы германской истории (Voprosi germanskoy istorii)*, 2, (2007), p. 81-106; Hatice Keleş, Davut Kılıç, "Mennonit Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Tarihçesi", *Turkish Studies*, XII/2, (2017), s. 150-151. Menonitler, Rus topraklarına 1786 yılı civarında Çarice II. Katerina zamanında geldiler. II. Katerina, Prusya ve diğer ülkelerdeki Menonitlere inançları nedeniyle zulüm gördükleri gerekçesiyle güney Rusya'ya yerleşmeleri için davet gönderdi. Menonitlere birtakım ayrıcalıklar tanındı. Askerlik hizmetinden muafiyet ve kendi inançlarına göre ibadet etme özgürlüğü verildi. Çok sayıda Alman Menonit bu daveti kabul ederek Kırım'a yerleşti ve daha sonra imparatorluğun diğer bölgelerine de Menonit yerleşimleri yapıldı. Bu koloniler zamanla zenginleşti ve Güney Rusya bir tahıl ambarı haline geldi. Çarlık Rusya hükümeti yaklaşık bir yüzyıl boyunca dinî hoşgörü sözüne sadık kaldı ancak 1870'te hükümet bu garantileri değiştirdi ve memnun olmayan Menonitlerin çoğu Amerika, Kanada ve diğer farklı bölgelere göç etti. Bk. Daniel Kauffman, *Mennonite History*, Mennonite Publishing House, Scottsdale, Penna 1927, p. 50.

63 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. III, John Murray, London 1910, p. 354. İHKC, Türkistan'daki misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak Kutsal Kitap ve dini broşürlerin dağıtımını başlattı. Bu faaliyetler, bölgedeki Hristiyan misyonerlik çalışmalarına adına önemli bir girişim oldu. Cemiyet, Türkistan'da ilk kez bir Kutsal Kitap deposu açtı ve dini yayınlar dağıttı. Bu çabalar, yalnızca Türkistan ile sınırlı kalmadı, Sibiry gibi daha geniş alanlara da yayıldı. 1881'de bölgede dağıtılan 2.498 Kutsal Kitap, 1882'de altı kat artarak 14.638'e ulaştı. Henry Lansdell, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, In Two Volumes, Vol. II, S. Low, Marston, Searle and Rivington, London 1885, p. 238-240.

64 Yüksek tekerlekli ahşap araba.

65 Canton, *age.*, Vol. III, p. 355.

Johann Bartsch'ın Taşkent'e kadar uzanan yolculuğu kendinden sonraki kolportörler için ilham kaynağı oldu. Bartsch, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetlerini başlatan kişi olarak görülüyordu.⁶⁶

1882 yılında İHKC'ye bağlı iki kolportör daha Hazar ötesindeki (doğusundaki) topraklara yöneldi. Stefanov ve Karapetov adındaki kolportörler Aşkabad'da bir kervana katılmalarının ardından iki hafta boyunca Amuderya'nın eski nehir yatağı üzerinden ilerleyerek Hive'ye ve ardından Buhara'ya ulaştılar. Stefanov ve Karapetov, Hive ile Buhara arasında seyahat ederken Johann Bartsch bu esnada Semerkand'da bulunuyordu. 1883 yılı itibarıyla Güney Rusya Şubesi'nin Kutsal Kitap satışı 100.000 adedi aşmıştı.⁶⁷

Türkistan sahasında *Kutsal Kitap* satışlarında artış yaşanması bölgede çok sayıda alt şube ve depo kurulmasına neden oldu. Sibirya ve Türkistan'ın yer aldığı bu geniş sahanın coğrafi zorlukları göz önünde bulundurulduğunda, bölgeyi parçalara ayırarak idare etmek basılan kitapların alt depolara ulaştırılmasını kolaylaştırıyordu. Bu nedenle bölgedeki depoların ve kolportörlerin denetimi doğrudan İHKC temsilcileri tarafından yapılmaya başlandı. 1888 yılında İHKC'nin Güney Rusya Şubesi'nin idarecisi Michael A. Morrison Türkistan'a ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Mayıs ayında Hazar Denizi'ni geçen Morrison, Göktepe üzerinden Merv'e gitti. Daha sonra Amuderya Nehri üzerinden Buhara'ya giden Morrison'un yolcuğu Semerkand'da son buldu. Morrison'un seyahati süresince yaptığı gözlemlerin ardından Türkistan bölgesi Amuderya'nın doğusu ve batısı olmak üzere ikiye ayrıldı.⁶⁸ Böylelikle Türkistan bölgesi kendi içerisinde iki alt şubeye ayrılmış oldu. 1889 yılında İHKC'nin St. Petersburg temsilcisi William Nicolson'un yardımcısı Walter Davidson Perm, Çarlık Rusya'nın Sibirya ve Türkistan valiliklerinde bulunan depolar ve kolportajın kontrolüne verildi. Johann Bartsch'ın başlatmış olduğu Türkistan'daki kolportaj faaliyetleri 1890 yılına gelindiğinde Evliya-Ata, Çimkend, Andican, Hokand, Çarçuy, Hive ve Merv vahasını içine alacak şekilde geniş bir sahaya yayıldı. Taşkent, Hokand ve Verni'de (Alma-ata) depolar kuruldu. Taşkent'teki deponun Johann Bartsch'ın sorumluluğunda olduğu dönemde Rusça, Özbekçe ve Kırgız Türkçesi gibi çeşitli dillerde 27.886 adet kitap satıldı. Bartsch'ın eğittiği kolportörlerin birçoğu, sonrasında Sibirya depolarında görev aldı.⁶⁹ İHKC'nin 1891 yılı raporunda, Güney Rusya Şubesi'nin karşıladığı nüfus dâhil olmak üzere Rusya'nın Asya'nın bazı kesimlerindeki toplam nüfusu 37.750.000 olarak belirtilmiştir. Buna göre Güney Rusya'da 28.000.000, Kafkasya'nın kuzeyinde 2.600.000, Transkafkasya'da 4.700.000, Hazar Denizi'nin doğu kesiminde 450.000,

66 BFBS, *The Eighty-Seventh Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1891, p. 137.

67 Canton, *age.*, Vol. III, p. 362-363; Sibirya ve Türkistan bölgeleri İHKC tarafından kuzey ve güney olarak iki ayrı şubeye ayrılmıştı. Buna göre Sirderya ve Semireçi'yle birlikte Sibirya'nın tamamı Kuzey Rusya Şubesine aitti ve William Nicolson'un idaresi altındaydı. Transkafkasya ve Türkistan Güney Rusya Şubesi'nin bir parçasıydı. Bu bölge Michael A. Morrison'un idaresi altındaydı. Bk. BFBS, *The Eighty-Sixth Report of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890, p. 10.

68 Canton, *age.*, Vol. V, p. 44-45.

69 Canton, *age.*, Vol. V, p. 29-30; BFBS, *86th Report*, p. 115; BFBS, *The Eighty-Eight Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1892, p. 131-132.

Güney Türkistan'da 2.000.000 kişi yaşamaktaydı. Bu bölgelerde 1891 yılı boyunca 31 kolportör görevlendirildi. Toplam kitap dağıtım sayısı ise 166.492'ydi.⁷⁰

Michael A. Morrison 1892'de Türkistan'a ikinci ziyaretini gerçekleştirdi. Bu seyahatinde Kaşgar, Yarkend ve Hoten gibi daha doğudaki yerlere giden Morrison, 1891 yılındaki gezisi esnasında birçok revizyondan sonra basılan Dört İncil'in Özbekçe çevirisinin kontrolünü yaptı. Ziyaretlerinin ardından Hazar'ın doğusundaki bölgeler için Kutsal Kitap stoğu bulundurulması kararlaştırıldı. Bununla birlikte çeviri çalışmaları hızlandırıldı. 1893'te Matta İncili'nin Kaşgar Türkçesi'ne çevirisi tamamlandı.⁷¹ 1895 yılında Morrison'un Berlin'e tayin edilmesi sonrası Sibiryaya bağımsız bir temsilcilik haline getirildi. Rusya, Kuzey ve Güney, Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) William Nicolson'un idaresi altında ve Rahip William Kean'in yardımcılığında birleştirildi. 1884'ten 1895 yılına kadar Kuzey Ajansı'nın tirajı, 319.614'ü Sibiryada ve 24.684'ü Taşkent bölgesinde olmak üzere 3.538.058'e; Güney Ajansı'nınki ise 151.044'ü Kafkasyada ve yaklaşık 20.000'i Türkistan'da olmak üzere 1.748.036'ya ulaştı. Toplam 5.286.094 adet *Kutsal Kitap* satıldı.⁷² İHKC'nin Türkistan'da geniş bir sahada faaliyet göstermesinde Çarlık Rusya hükümetinin Türkistan'ı demiryolu ağlarıyla çevrelemesinin etkisi vardı. Ruslar bölgeye yönelik işgalleri sırasında ve sonrasında asker temini ve iaşenin daha kolay sağlanabilmesi için 1880-1899 yılları arasında, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Mihaylovsk'tan başlayarak; Kızıl Arvat'a, Amurderya Nehri'nde Çarçuy'a, Semerkand'a ve Taşkent'e uzanan yaklaşık 2.000 km demiryolu hattı inşa etmişlerdi. Bu ulaşım imkânı, İHKC'ye bağlı misyonerlerin kendilerinden önce Türkistan'a gelen ve bağımsız faaliyet yürüten misyonerlere nazaran daha uzak noktalara erişimini sağladı.⁷³

İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'da faaliyet gösterdikleri zamanlarda yaşadıkları problemlere bakıldığında coğrafi koşulların ön plana çıktığı görülmektedir. Geniş çöller ve sert iklim koşulları kolportörlerin hareket kabiliyetlerini kısıtlayan etmenlerdendi. İHKC'nin yıllık raporlarına bakıldığında, kolportörlerin şikâyetleri arasında okuma yazma oranının düşük olmasından dolayı kitap satmanın zor olduğu, bazı zamanlar demir yollarının sular altında kaldığı ve ulaşımın buna bağlı olarak aksadığı, daha önceden gidilmemiş bölgeler ve bilinmeyen arazilerde ilerlemek durumunda kaldıkları, içme sularının temiz olmadığı, yerlilerin eğitim seviyelerinin düşük olduğu ve bundan dolayı saldırgan bir tutum sergiledikleri, birçok bölgede yoksul insan sayısının hayli fazla olduğuna dair ifadeler rastlanmaktadır.⁷⁴ 1895 yılına ait raporda geçen;

Hazar'dan Semerkand'a uzanan büyük askeri demiryolunda bir yıl boyunca geçerli ücretsiz bir bilet temin etmekten de mutluluk duyduk. Bu bölgede kolportaj yapmak çocuk oyuncağı değil. Uzun yaz mevsiminin aşırı sıcaklığı dayanılmazdır; kolportörün

70 BFBS, 87th Report, s. 126.

71 Canton, *age.*, Vol. V, p. 45-47.

72 Canton, *age.*, Vol. V, p. 48.

73 Mss Eur (Private Papers), F111/388, *Military Report on Russian Turkistan or Central Asia*, Prepared by the General Staff, War Office 1905, p. 26-27.

74 BFBS, *86th Report*, p. 116, 119; BFBS, 87th Report, p. 133; BFBS, *The Ninety-First Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1895, p. 138.

seyahatinin çoğunun geçtiği dalgalı kumlar, kötü su, Avrupalıların yokluğu ve yerlilerin cehaleti ve hamlığı, hepsi onun imtihan kabındaki acı malzemelerdir...

şeklindeki ifadeler bu hususta bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁵ Ancak burada dinî tebliğ amaç edinmiş bir misyonerle kolportaj yapan bir misyoner arasında yerel halk nezdinde belirgin bir algı farkı olduğunun belirtilmesi gerekir. Nitekim İHKC'ye bağlı kolportörlerin Türkistan'ın batısından doğusuna uzanan geniş arazilere ulaşarak kitap satışı yapabilmelerinin üzerinde yalnızca Rusların koruması altında olmalarının değil aynı zamanda onların bir din tebliğcisi olmaktan ziyade esas vazifelerinin Kutsal Kitap satışı olmasının da etkisi bulunuyordu. Bundan dolayı dinî fanatizme bağlı karşılaştıkları tehditlere dair ifadeleri olsa da yaşadıkları problemlerin çoğunun coğrafya, iklim, ulaşım vb. olduğu görülmektedir. Buna karşın dinî tebliğ amacıyla Türkistan'a giden Avrupalı misyonerlerin birçoğunun dinî fanatizme maruz kaldıkları ve yaşamlarının tehdit altında olduğuna dair ifadelere rastlanmaktadır. Bu örneklerden biri 1832'de Türkistan'a ilk seyahatini gerçekleştiren Joseph Wolff'tur (1795-1862). Wolff, Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri esnasında "vahşi Türkmenler" arasında aylarca yolculuk ettiğinden, köle olmaktan kurtulduğundan, ölümden kaçtığından bahsetmektedir.⁷⁶ Ayrıca 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'nın askerî garnizonlarının tamamına yayıldığı Türkistan coğrafyası ve demiryolu ağları göz önünde bulundurulduğunda Wolff'un yolculuğunun İHKC temsilcilerinin yolculuklarından çok daha meşakkatli olduğu söylenebilir. Bundan dolayı İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetlerinin geniş bir sahaya yayılmasında dönemin siyasi konjonktürü ve cemiyetin tüzüğü gereğince kitap satışına yönelik faaliyet göstermesinin ana etkenler olduğu söylenebilir.

İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarındaki faaliyetleri 1917'deki Bolşevik Devrimi'ne kadar sürdü. Devrimin ardından Sovyet yönetiminin dini baskılamak amacıyla ayrımcı yasalar, propaganda ve şiddet içeren katı politikalar uygulaması İHKC'nin faaliyetlerini doğrudan etkiledi. Çarlık dönemiyle ilişkili Rus Ortodoks Kilisesi'ni siyasi bir tehdit olarak görüp etkisini büyük ölçüde zayıflatan Sovyet rejimi bu dönemde yabancı dinî kuruluşları, özellikle Batı kaynaklı olanları tamamen yasakladı. İHKC gibi organizasyonların faaliyetleri Sovyet hükûmeti tarafından durduruldu. Sovyetler Birliği'ndeki dış dinî etkileri ortadan kaldırma çabalarının bir parçası olarak Batı'dan gelen dinî gruplara yönelik uygulanan yasaklar neticesinde baskı altındaki İHKC, Rusya ve Türkistan sahasındaki faaliyetlerini sonlandırdı.⁷⁷ İHKC'nin Çarlık Rusya sahasında 1806'da başlayan ve yüzyılın sonlarında Türkistan'ı da içerisine alarak doğuda Çin'e kadar uzanan geniş bir sahada gösterdiği başarı 1917 sonrasında Sovyet rejiminin müdahalesi neticesinde sona erdi.⁷⁸

75 BFBS, *91th Report*, p. 138-139.

76 Joseph Wolff, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, Vol. II, Second Edition, ed. Alfred Gatty, Saunders, Otley and Co., London 1861, p. 74-75.

77 Bohdan R. Bociurkiw, "Church and State in the Soviet Union", *International Journal*, XIV/3, (1959), p. 183; N. S. Timasheff, "The Church in the Soviet Union 1917 – 1941", *The Russian Review*, I/1, (1941), p. 20-21.

78 Stephen K. Batalden, "The BFBS Petersburg Agency and Russian Biblical Translation, 1856-1875", *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*, ed. S. Batalden, K. Cann, J. Dean, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004, p. 169.

Sonuç

İngiliz ve Harici Kutsal Kitap Cemiyeti'nin Rusya ve Türkistan'daki faaliyetleri, bölgedeki dinî, kültürel ve siyasi dönüşüm süreçleriyle iç içe geçmiş bir yapıyı ortaya koymaktadır. Napolyon'un Moskova'yı işgali sonrası Çar I. Aleksandr'ın Hristiyan Avrupa devletlerinin birliğine yönelik izlediği politikalar Rusya topraklarında yabancı misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasını sağlamış ve Rus Kutsal Kitap Cemiyeti İHKC'ye bağlı misyonerler öncülüğünde kurulmuştur. Rus Kutsal Kitap Cemiyeti, İHKC misyonerlerine kolportörlük için geniş bir alan sunmuş ve bu sayede İHKC hem Rusya sahası hem de Rusya'nın doğuda genişlemesine bağlı olarak yıllar içerisinde Sibiry, Kafkasya ve Türkistan sahalarında faaliyet göstermesine zemin hazırlamıştır. 1839'da St. Petersburg Şubesi'nin kurulmasından sonra cemiyetin yerel dillere yönelik Kutsal Kitap çevirileri ve kitap satışını yaygınlaştırdığı görülmektedir.

İHKC tarafından *Kutsal Kitap*'ın yerel dillere çevrilmesi ve dağıtımı noktasında Türkistan'daki faaliyetleri yalnızca Müslüman halklara yönelik değildi. Bölgedeki diğer dinî gruplara yönelik de faaliyetler yürütülüyordu. Ancak Hive, Buhara ve Hokand topraklarında Müslüman nüfusu yoğun ve buna bağlı olarak İHKC'nin misyonerlik faaliyetlerinin Çarlık Rusya'nın bölgedeki Müslüman nüfus üzerinde uyguladığı asimilasyon politikasına yardımcı olduğu görülmektedir. Bu nedenle İHKC'nin Türkistan'daki varlığının, aynı zamanda Rusya'nın siyasi hedeflerine dolaylı olarak hizmet ettiği söylenebilir. Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları İHKC'nin dinî misyonlarıyla örtüşmüş ve bu durum, cemiyetin faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesine yol açmıştır. Bölgedeki demiryolu ağlarının genişlemesi ve Rus askerî garnizonlarının kurulması, İHKC misyonerlerinin daha uzak ve ulaşılmaz bölgelere erişimini kolaylaştırmıştır. Ancak coğrafi koşullar, iklim ve yerel halkın dinî hassasiyetleri kolportörlük yapan misyonerler için önemli zorluklar teşkil etmiştir.

Bu bağlamda İHKC'nin misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî bir misyon olmanın ötesinde, Çarlık Rusya'nın Türkistan'a yönelik politikalarının bir parçası haline geldiği görülmektedir. İHKC'nin faaliyetleri, Çarlık Rusya'nın dinî politikalarıyla örtüşerek bölgenin Ruslaştırılması sürecine katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, İHKC'nin Türkistan'daki faaliyetleri, Rusya'nın siyasi ve dinî çıkarlarıyla paralel bir şekilde gelişmiş ve bölgenin dinî yapısını dönüştürme çabalarının bir parçası olmuştur. Ancak bölgenin coğrafi ve kültürel yapısı, bu dönüşüm sürecini karmaşık hale getirmiş ve İHKC'nin etkisini sınırlamıştır. Bu nedenle cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Çarlık rejiminin yıkılması ve ardından İHKC'nin Çarlık Rusya topraklarındaki çalışmalarının Sovyetler tarafından durdurulması, İHKC'nin faaliyette bulunduğu bölgelerde ülkelerin iç siyaset dinamiklerinden doğrudan etkilendiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Birrel, Charles M., *The Life of the Rev. Richard Knill, of St. Petersburg : Being Selections from his Reminiscences, Journals, and Correspondence*, Robert Carter and Brothers, New York 1860.
- British and Foreign Bible Society, *Brief View of the Plan and Operations of the British and Foreign Bible Society*, June 1, 1871, No. 25.
- British and Foreign Bible Society, *The Bible in the World: A Record of the Work of the British and Foreign Bible Society*, 1952.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty-Eight Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1892.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty-Seventh Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1891.
- British and Foreign Bible Society, *The Eighty Sixth Reports of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890.
- British and Foreign Bible Society, *The Ninety-First Report of the British and Foreign Bible Society*, Richard Clay & Sons, London 1895.
- British and Foreign Bible Society, *The Thirteenth Report of the British and Foreign Bible Society*, Tilling and Hughes, London 1817.
- Browne, George, *The History of the British and Foreign Bible Society*. Vol. I, The Society's House, London 1859.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. II, John Murray, London 1904.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. III, John Murray, London 1910.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. IV, John Murray, London 1910.
- Canton, William, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. V, John Murray, London 1910.
- Lansdell, Henry, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, In Two Volumes, Vol. II, S. Low, Marston, Searle and Rivington, London 1885.
- Mss Eur (Private Papers), F111/388, *Military Report on Russian Turkistan or Central Asia*, Prepared by the General Staff, War Office 1905.
- Owen, John, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, Tilling and Hughes, London 1816.
- Owen, John, *The History of the Origin and First Ten Years of the British and Foreign Bible Society*. James Eastburn & Co., New York 1817.
- Pinkerton, Robert, *Russia: or, Miscellaneous Observations on the Past and Present State of that Country and Its Inhabitants*, Seeley and Sons, London 1833.
- Teignmouth, Lord, *Memoir of the Life and Correspondence of John, Lord Teignmouth*, Vol. I, Hatchard and Son., London 1843.
- Araştırma ve İnceleme Eserler**
- Acar, Kezban, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*, 88, (2019), s. 113-136.
- Batalden, Stephen K., "Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society", *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. Geoffrey A. Hosking, Palgrave Macmillan, America 1991, p. 65-78.

- Batalden, Stephen K., "The BFBS Petersburg Agency and Russian Biblical Translation, 1856-1875", *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*, ed. S. Batalden, K. Cann, J. Dean, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004, p. 169-196.
- Batalden, Stephen K., *Russian Bible Wars Modern Scriptural Translation and Cultural Authority*, Cambridge University Press, New York 2013.
- Bociurkiw, Bohdan R., "Church and State in the Soviet Union", *International Journal*, XIV/3, (1959), p. 182-189.
- Campbell, Gwyn, *David Griffiths and the Missionary. "History of Madagascar"*, Studies in Christian Mission, Vol. 41, Brill, USA 2012.
- Cross, Anthony, *In the Lands of Romanovs An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, Cambridge – UK 2014.
- Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, (2011), s. 51-78.
- Erdoğan, Aysel, "Türkistan'da Rus İşgallerinin Bir Parçası: Trans Hazar Demiryolu Projesi (1879-1903)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VIII/21, (2020), s. 41-60.
- Güngör, Ebubekir, "Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)", *Bilig*, 106, (2023), s. 77-107.
- Hair, P. E. H., "Brunton, Henry (c. 1770-1813)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 105.
- Hosking, Geoffrey. *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. çev. Kezban Acar, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Kauffman, Daniel, *Mennonite History*, Mennonite Publishing House, Scottsdale, Penna 1927.
- Keleş, Hatice, Kılıç, Davut, "Mennonit Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Tarihçesi", *Turkish Studies*, XII/2, (2017), s. 139-154.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Leifchild, John, *Memoir of the Late Rev. Joseph Hughes, A.M.: One of the Secretaries of the British and Foreign Bible Society*, Thomas Ward and Co., London 1835.
- Meacham, Standish, *Henry Thornton of Clapham 1760-1815*, Harvard University Press, Cambridge 1964.
- Morris, Caspar, *The Life of William Wilberforce, Protestant Episcopal Society for the Promotion of Evangelical Knowledge*, New York 1857.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Piggin, S., "Macaulay, Zachary (1768-1838)", *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, ed. David F. Wright, David C. Lachman, Donal E. Meek, Intervarsity Press, Illinois 1993, p. 503-504.
- Rapson, Edward James, "Grant, Charles (1746-1823)", *Dictionary of National Biography, 1885-1900*, Vol. 22, p. 378-380.
- Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti" *Tarih Dergisi*, 34, (1984), s. 397-416.
- The Encyclopaedia Britannica, "Charles, Thomas (1755-1814)", *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Vol. 5, New York, (1911), p. 937-938.
- Timassheff, N. S., "The Church in the Soviet Union 1917 – 1941", *The Russian Review*, Vol. I/1, (1941), p. 20-30.

- Toews, P., “Mennonites and the Search for Military Exemption: State Concessions and Conflicts in the 1870’s.”, *Вопросы германской истории (Voprosi germanskoy istorii)*, 2, (2007), p. 81-106.
- Tompkins, Stuart R., “The Russian Bible Society-A Case of Religious Xenophobia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/3, (1948), p. 251-268.
- Turan, Ömer, “XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri” *Belleten*, LXIV/241, (2000), p. 921-948.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Çağrı Mızrak, 3. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Wah, George Kam, “To Add or not to Add? The British and Foreign Bible Society’s Defence of the ‘Without Note or Comment’ Principle in Late Qing China” *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXV/2, (2015), p. 329-354.
- Watner, Carl, “In Favorem Libertatis: The Life and Work of Granville Sharp”, *The Journal of Libertarian Studies*, IV/2, (1980), p. 215-232.
- Wolff, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843-1845*, Harper & Brothers, New York 1845.
- Wolff, Joseph, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, Vol. II, Second Edition, ed. Alfred Gatty, Saunders, Otley and Co., London 1861.
- Zacek, Judith Cohen, “The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church”, *Church History*, XXXV/4, (1966), p. 411-437.

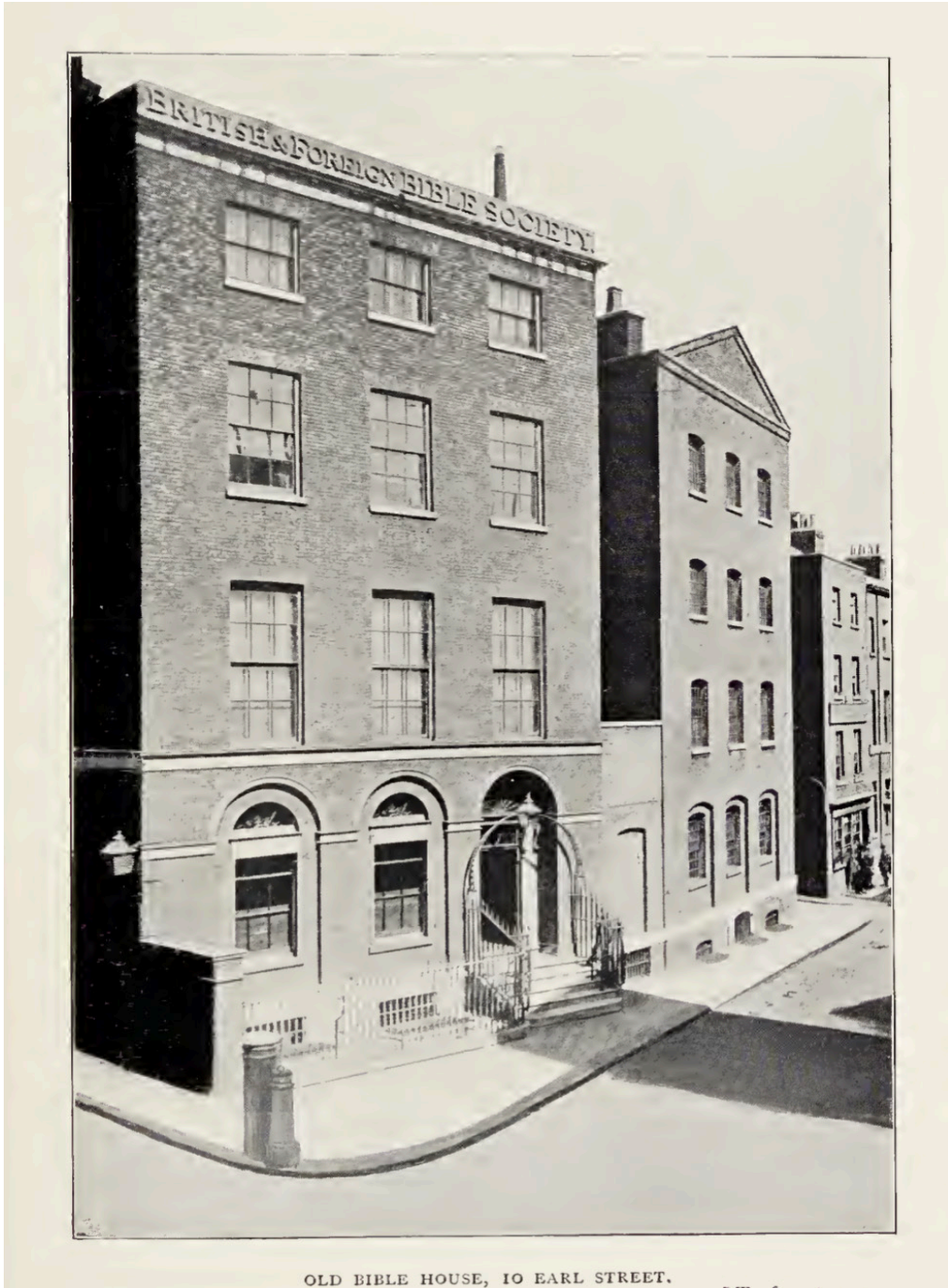
EKLER

Ek 1. İHKC'nin kurucularından ve ilk başkanı olan Lord Teignmouth (1751-1834).

Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, (Kitabın girişinde yer almaktadır).

Ek 2. İHKC'ye ait Eski Kutsal Kitap Evi, Edinburgh.

Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. I, John Murray, London 1904, p. 102.

Ek 3. Güney Rusya Şubesi'nin idarecisi Michael A. Morrison.

Kaynak: William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. IV, John Murray, London 1910, p. 288.

Ek 4. İHKC için hazırlanan Orta Asya'da (Türkistan) Kullanılan Dillerin Haritası, 1890.

Kaynak: BFBS, *The Eighty-Sixth Report of the British and Foreign Bible Society*, Spottiswoode & Co., London 1890, p. 116.

THE BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY'S MISSIONARY WORK IN TSARIST RUSSIA AND TURKESTAN

Furkan KÜLÜNK^{*}

Established in London in 1804, the BFBS distinguished itself from other Christian missionary organizations by dedicating itself to translating the Bible into multiple languages and distributing it globally. The society, which did not adopt a sectarian attitude, adopted the principle of publishing the Bible 'without notes or commentary'. This policy gained the support of different Protestant denominations and church congregations, and paved the way for the collection of large amounts of financial resources for book distribution and printing. The BFBS has been successful in disseminating translated and printed Bibles in different languages around the world through a wide network of translators and colporteurs. By its 50th anniversary, the BFBS had funded the distribution, printing and translation of the Bible in 152 languages and dialects in European countries, Russia, the Caucasus and its environs, India, China and America, and by its 100th anniversary, it had distributed Bibles in 311 languages.

One of the regions where the BFBS was active was the territories of Tsarist Russia. Although not a direct branch of the BFBS, the Russian Bible Society, which was founded in Russia in 1813 with the support of the Society and which was a preliminary for the BFBS's policies towards Russia in general, created a permanent basis for activities in the vast territories of Tsarist Russia. It was through the Russian Bible Society that BFBS missionaries carried out their activities in the Russian field. The establishment of the Russian Bible Society paved the way for the BFBS to both familiarize itself with the Russian field and to reach out to a large number of communities in Siberia, the Caucasus and Turkestan, which lay to the east of Tsarist Russia. Following the closure of the Russian Bible Society in 1826 as a result of the change in Tsarist policies and pressure from religious circles in Russia, the establishment of the St. Petersburg Branch, an unofficial extension of the BFBS, in 1828, and the subsequent official affiliation of the St. Petersburg branch to the BFBS in 1839, made the activities of the BFBS in Tsarist Russia more organized, and the field of activity of the society expanded to the east of Russian territories.

Beginning in 1869, the St. Petersburg branch of the BFBS expanded significantly under the leadership of William Nicolso, and in 1874 a depot was opened in Moscow, employed book

---

^{*} Assist. Prof., Düzce University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Düzce / Türkiye, furkankulunk@duzce.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9844-283X>.

dealers, making Moscow—with its diverse Russian, Greek, Turkish, Tatar, Armenian, and Jewish populations—the primary distribution hub within the empire. New sub-depots were opened in Smolensk, Pskov, Mitau and Libau and Windau in the Baltic. Towards the end of the 19th century, missionaries of the BFBS began their collecting activities in Turkestan. During this period, a Mennonite colporteur named Johann Bartsch initiated the first direct activities of the BFBS in Turkestan, traveling from Saratov to Tashkent. Under Bartsch's leadership, a depot was established in Tashkent, followed by missionary activities in many cities such as Samarkand, Khokand and Marghilan. He was followed by William Nicolson, Michael A. Morrison, and Walter Davidson Perm, who systematized operations in the region, enabling the BFBS to operate over a wide area in Turkestan and establish numerous depots.

Under the leadership of William Nicolson and with the support of Rev. William Kean, the missionary work in the northern and southern regions of Russia, the Caucasus and Central Asia (Turkestan) was unified under one administration. Between 1884 and 1895, the Northern Agency distributed a total of 3,538,058 Bibles, 319,614 copies in Siberia and 24,684 copies around Tashkent. In the same period, the Southern Agency distributed 1,748,036 copies, 151,044 in the Caucasus and about 20,000 in Turkestan. Thus, the total distribution of the two agencies reached 5,286,094 copies.

The Bible translation and distribution activities of the BFBS in Turkestan were not limited to Muslim communities, but also aimed to reach other faith groups living in the region. However, the presence of a dense Muslim population, especially in regions such as Khiva, Bukhara and Khokand, caused the missionary activities to be largely directed towards these communities. This situation shows that the activities of the BFBS indirectly contributed to the assimilation policies of Tsarist Russia towards Muslim peoples. The Society's missionary efforts overlapped with Russia's strategies of Christianization and cultural assimilation, thus gaining support from the state. At the same time, the expansion of railway lines and the establishment of military bases made it possible for the Society's colporteurs to reach more remote and inaccessible areas. However, the region's harsh geography, climatic conditions and the strong religious sensitivities of the population posed serious obstacles to the colporteurs' fulfillment of their mission.

Viewed within this framework, the BFBS's missionary activities can be seen as serving not only religious purposes but also aligning closely with the political strategies of Tsarist Russia in Turkestan. The activities of the Society overlapped with the religious policies of Tsarist Russia and provided support for the Russification attempts in the region. Therefore, the BFBS's presence in Turkestan became a tool that served both Russia's political and religious goals. However, the complex cultural fabric and difficult geographical conditions of the region made this transformation process quite challenging and limited the community's sphere of influence. Therefore, the BFBS's activities should not only be viewed from a missionary perspective, but also in a political and cultural context. Indeed, the end of the Tsarist regime after the Bolshevik Revolution in 1917 and the suppression of religious structures by the Soviet government made it clear that the activities of the BFBS were directly linked to the domestic political conditions of the period.